

Nebojša Popov

KUDA IDE »POSTAGRARNO DRUŠTVO«?

Sociologija, pogotovu veliki teorijski sistemi (Dirkem, Veber, Parsons), počiva na pojmu društva izvedenom iz „zapadnog društva“, rodnog mesta i same sociologije, društva proizvedenog *dugotrajnom* strukturacijom, od antičkog polisa do modernog društva; takvo društvo čini relativno postojani sklop privatnih i javnih delatnosti, interesa, grupa, ustanova i organizacija, u čijem je središtu slobodni građanin koji na trgu (agora, burg) zastupa svoje privatne interese i učestvuje u javnim poslovima. U ovoj podužoj rečenici nalaze se opšta mesta o strukturi modernog društva, da je ona i postojana i promenljiva, i heterogena i homogena. Reč je o strukturi društva koje *nastaje* korenitom destrukcijom staleškog društva i apsolutističke države; *održava* se kao relativno stabilni ekvilibrijum ekspanzivnog produktivizma, kompeticije (privredne, političke i kulturne) sukobljenih interesa (klasno društvo) i političkih ideologija, ustanova i organizacija (politički pluralizam s legalnom opozicijom) i *odoleva* težnjama za radikalnom izmenom klasne strukture društva.

Mada u svim pomenutim aspektima društvene strukture nailazimo na sukobe (povremeno drastične) i na različite vrste prinude, takvu strukturu društva karakteriše zamena *neposredovane sile* (vojne, policijske) *posredovanom prinudom* (ekonomskom, pre svega), *civilizovanje* (uljudjivanje) sukoba i *dominacija* – tehnološka, privredna, kulturna i politička – u planetarnim razmerama. Agensi produkcije i reprodukcije takvoga društva su trajno prisutne (s promenljivim intenzitetom) različite ideje, ideologije i pokreti: hrišćanstvo (evandjeoska ideja ljubavi, luteranstvo, kalvinizam, personalizam, teologija oslobodjenja); liberalizam (ekonomski, politički, kulturni, socijalni), nacionalizam (romantički i postromantički) i socijalizam (anarhizam, demokratski socijalizam, boljševizam, evrokomunizam), te stari i novi društveni pokreti (seljački, građanski, radnički, omladinski; mirovni, ekološki, neofeministički, autonomistički).

Svrha ovoga ogleada nije da ponavlja opšta mesta društvene teorije, već da eventualno doprinese, shodno važećim teorijskim paradigmatama, konceptualizaciji istraživanja društva „realnog socijalizma“, posebno jugoslovenskog društva, koje više od pola stoleća nastaje na margini modernog sveta (na njegovoj „najslabijoj karici“, da parafraziramo Lenjina). Neposredan povod nastanka ovoga teksta su novije rasprave o „civilnom društvu“ ili o „socijalističkom civilnom društvu“.¹

Ovaj pokušaj inspirisan je dijalogom istorije i sociologije, a najviše Brodelovim zapažanjem da u sociološkoj produkciji preovladjuje „dogadjajna“ ili bezvremena sociologija, dok su zanemarena proučavanja pojava „dugog trajanja“ (la longue duree) i „srednje dugog trajanja“,² kao i Gidensovim ukazivanjem na jednaku važnosti sva tri vremena³ i njegovim zalaganjem za susretanje istorije i sociologije u

strategiji istraživanja protagonista, struktura i konteksta, a ne tek za više sociologije u istoriji ili za više istorije u sociologiji.⁴

Osnovna pretpostavka od koje bi pošlo zamišljeno istraživanje za koje se zalaže bila bi da društvo „realnog socijalizma“ (uz odgovarajuće nacionalne specifičnosti) prestaje biti „agrarno društvo“ u dvojakom smislu: (1) seljaštvo prestaje biti prevladavajući deo populacije (od oko 4/5 početkom veka ka oko 1/5 krajem ovog veka) i (2) gubi se autonomija „agrarnog društva“ prema globalnom društvu penetracijom seljaštva u sve sfere globalnog društva.⁵ Tako nastaje „postagrarno društvo“ i otvara se pitanje kuda ono ide: ka modelu modernog društva (prema opisanom modelu), prema arhaizaciji ili u nekom trećem pravcu. Relacija „postagrarnog društva“ prema modernom društvu, inače, sve više nestaje u onim predstavama po kojima smo „mi“, kako bi rekao priprosti Zagorec, „čist nekaj drugoga“ ili jednostavno „nešto drugo“, kako tvrdi učeni Srednjoevropejac.⁶ Značaj ove relacije obnavljaju rasprave o „civilnom društvu“ pa bih, u tom smislu, ukazao na neophodnost temeljitog proučavanja *realnih procesa* produkcije i reprodukcije konkretne strukture društva. Tome je posvećen središnji deo ovoga oglada, dok bi u prvom delu bile naznačene koprene koje te procese skrivaju, a u trećem delu bih rekonstruisao scenu na kojoj se ta relacija posmatra.

I Koprene

Na „izazove“ iz središta moderne civilizacije, na njenoj manje ili više udaljenoj periferiji, najprimetnija su tri „odgovora“: priključivanje na dominirajući model (uglavnom zavisnom industrijalizacijom i dužničkom ekonomijom), suprotstavljanje novog modela društva u pobedonosnim revolucijama – pod geslom „stići i prestići“, te nastojanje na očuvanju autohtone civilizacije. Za „evropski kulturni prostor“ karakteristična su prva dva „odgovora“.

Dok se konkretna struktura društva ne razloži na klase i slojeve s odgovarajućim interesima i ideologijama, odakle realno proizlazi ovakav ili onakav „odgovor“, nailazimo na izvesne aksiome i aporije kao „lutajuće sižee“ kroz duga vremenska razdoblja.

U nacionalnom folkloru nailazimo na kolektivne predstave koje važe kao aksiomi s odgovarajućom afektivnom konotacijom. Takav status imaju, na primer, nostalgija za Dušanovim carstvom, mit o „tisućljetnoj uljudbi“, legende o ilirskom primatu na Balkanu ili o svetskoj moći islama. Postojanost takvih aksioma i cikličko ponavljanje njima adekvatnog afektivnog kolektivnog delanja *blokira trezveno rasudjivanje* o realnim relacijama tvorevina ljudi i naroda ovoga prostora sa svim onim što se zbiva u bližoj ili daljoj „okolini“, pa i sa dinamikom pluralističke Evrope, i, što je verovatno još dalekosežnije, *sprečava katarzu* nad zločinima počinjenim pod znamenjem pomahnitalih verskih, nacionalnih i klasnih dogmi, što psihološki olakšava nova nasilja i razaranja.

Naročito bi valjalo ispitati kakav je trag na mentalitetu više naraštaja ostavio aksiom „stići i prestići“ najrazvijenije kapitalističke zemlje (njegovo drugo lice jeste jednako poznat slogan „Amerika i Engleska biće zemlja proleterska“). Verovanje u tako nešto upadljivo je još u ranoj prosovjetskoj propagandi. A nakon dolaska na vlast „boljševizovanih“ komunističkih stranaka, partijska i državna propaganda sistematski uverava podanike kako se sa svakom novom tonom čelika „po glavi stanovnika“ ubrzano smanjuje zaostajanje za najrazvijenijim zemljama i neumitno bliži trenutak njihovog prestizanja. Pravoverni ideolozi i propagandisti ostavljali su dalekoj istoriji da proceni *sve domete* i „cenu“ pobjeda, a oni nešto dovitljiviji su potencirali nacionalne puteve (i „putiće“) ka konačnoj pobjedi sve dotle da se ubrzano gubi mogućnost poredjenja onoga što se postiže sa „okolinom“ (sve postaje „originalno“). Deo pomenutog verovanja proteže se i na pretpostavku o gotovo

neograničenim resursima koji bi trebalo da dospeju u „prave ruke“ da bi se neograničeno razmahali.

Ako bismo se ograničili na poredjenje „ideala“ i „stvarnosti“, uz svu slikovitost hijatusa i pripovetki o tome šta sve još nije „zaživelo“ (nad ovim „biserom“ novogovora valja se ozbiljno zamisliti), izostalo bi stvarno proučavanja ostvarenih promena i realnih potencijala razvoja, od prevladavanja nekih vidova endemskog siromaštva, preko socijalne mobilnosti, do izvesnih postignuća u „hvatanju koraka“ s modernom civilizacijom.

Kada je reč o „hvatanju koraka“ s modernitetom (a već se uveliko govori o „postmoderni“!) valja izbeći iskušenja koja u sebi sadrži poznata aporija o Ahilu i kornjači. Pored povladjivanja inače poslovičnoj inerciji (Ahil ne može stići kornjaču), ona može da obodri preskakanje hoda kornjače famoznom Ahilovom hitrinom („ubrzavanje istorije“, je, dabome, nešto „već vidjeno“). I nekakvo „srednje rešenje“, koje bi ostalo jednako apstraktno, recimo da postoje neke tačke razvoja s kojih je „boljševizam“ skrenuo čitave narode, pa se na njih jednostavno treba iznova osloniti — kao da se za sedamdeset godina na tim tačkama ništa nije izmenilo. Time bi se blokiralo i samo postavljanje pitanja o aktuelnim mogućnostima komunikacije s modernom civilizacijom, a kamoli nalaženje novih „odgovora“ na izazove uvek promenljivog moderniteta. Pretpostavka da je moguće nastaviti tamo gde se nekada stalo podrazumeva nešto što bi tek trebalo dokazati: da se krajem XX. veka može preći isti onaj put kojim su prošle „atlantske revolucije“ XVIII. i XIX. stoleća⁷ ili da se jednostavno mogu preuzeti rezultati takvoga puta a da se zaobidju njegove bitne deonice.

Može li, ipak, društvo „realnog socijalizma“ postići nešto što bi bilo analogno modelu „zapadnog društva“? Valjan odgovor podrazumeva temeljitu rekonstrukciju stvarno predjenog puta i metodično ispitivanje „živih“ procesa u „postagrarnom društvu“, za šta ovom prilikom možemo predočiti samo jedan opšti i sažeti nacrt.

II Način proizvodnje društva

U produkciji i reprodukciji konkretne strukture društva nasilje, prinuda i spontanitet imaju različitu ulogu.

Kroz dugo vremensko razdoblje u prvom planu je nasilje: „spoljnje društvo“, oličeno u okupacionoj vlasti (u prvom redu, turskoj i austrijskoj) nasilno je držalo u pokornosti „seljačko društvo“, a ono je povremenim bunama i ustancima, dakle putem nasilja, pokušavalo da se oslobodi spoljnjeg nasilja; nasilje uzima gotovo nevidjeni zamah u dva minula svetska rata (i u njima paralelnom verskom i građanskom ratu), gde seljaštvo čini pretežan sastav svih sukobljenih vojski i pokreta; seljaštvo je nasilno držano u pokornosti i u vreme agrarne i opšte krize između dva rata (pogotovu diktatorskim režimima), a bilo je objekat nasilnih mera otkupa i kolektivizacije nakon rata. Na nasilna sredstva društvenih promena orijentisane su mnoge verske, nacionalne i „internacionalne“ doktrine i njima odgovarajuće militantne formacije.

Po dužini trajanja i dubini traga u strukturi društva izdvaja se *spoj* „boljševičke“ doktrine⁸ sa konkretnom socijalnom podlogom. Obično se pomenuta doktrina posmatra zasebno, mada ona postaje delotvorna tek kada nadje realni oslonac u borbenim ideologijama i formacijama konkretnog društva. Do toga dolazi već 1920-ih godina, kada se „boljševička“ doktrina, posredstvom Kominterne i njenih sekcija (nacionalnih komunističkih partija), usmerava ka balkanskom prostoru kao pretpostavljenom uporištu širenja svetske revolucije, nakon izneveravanja očekivanja da bi to mogao biti zapadnoevropski proletarijat. Prema ovoj zamisli, glavni protagonisti novih zamaha svetske revolucije bili bi nacionalni pokreti sa seljaštvom kao socijalnom bazom, a glavni objekat razaranja jeste „versajski sistem“ država stvoren nakon prvog svetskog rata (deo tog sistema je i Jugoslavija). „Nacionalno

pitanje" je, tako, postalo suštinsko pitanje revolucije je „pitanje vlasti“. Sve ostalo je u drugom ili još daljem planu.

Budući da je seljaštvo činilo pretežni socijalni sastav svih borbenih formacija, logično je pretpostaviti da se u njima reprodukuje patrijarhalna tradicija (oblici moći i autoriteta, ratničke družine i „ratna privreda“, pre svega). Za „političko društvo“ posebno je značajna struktura političkog autoriteta, u kojoj se sinkretički dodiruju i prožimaju patrijarhalna potka, neke varijante liberalizma⁹ i boljševička praksa „kulta ličnosti“.

Politička vlast, „ničim ograničena“, već u samoj doktrini ima ključnu ulogu u radikalnoj promeni strukture društva (revoluciji). Takvu njenu ulogu potenciraju same ratne okolnosti („carstvo nasilja“, a ne tek obične „nužnosti“, i još manje Marksovo „carstvo slobode“) i posvećuje već sama činjenica ratne pobjede. Jezgro takve vlasti čine partijski, vojni i policijski aparat, koji joj obezbeđuju presudnu ulogu u ubrzanom industrijalizaciji i urbanizaciji, kao i u „produženom“ građanskom ratu protiv svih onih koji se na različite načine ne povinuju njenoj neograničenoj i nekontrolisanoj upotrebi.

Shodno takvoj ulozi pomenutog oblika vlasti, nasilje ostaje glavno sredstvo proizvodnje nove strukture društva: (1) strukturne promene izgledaju kao širenje socijalne osnove nove vlasti (ona je okosnica „nomenklature“ i glavni kriterij razvrstavanja stanovništva na lojalne i „sumnjive“); (2) nastala struktura se reprodukuje pomoću ekskluzivnog prava na političko organizovanje (jedn partijski sistem), ideološkog monopola (uz izvesnu i povremenu toleranciju nesuparničkih ideja i ideologija) i dominacije „državnog sektora“ u privredi i (3) suzbijaju se paralelni i alternativni oblici kulturnog, privrednog i političkog delovanja.

Za jugoslovensko iskustvo posebno je značajna sudbina samoupravljanja, čiji je emancipatorski naboj ostao u senci države koja se opire demokratizaciji, a na toj otpornosti demokratizaciji lome se povremeni pokušaji reformi, i „odozgo“ i „odozdo“. Najviši domet službene ideologije jeste teza o bezinteresnoj avangardi (ona ima samo istorijski interes, samo opšti, a ne i posebni interes) i pluralizmu neideoloških i nepolitičkih interesa. A najveće iskušenje iste te ideologije jeste proizvodnja „nacionalnih državnosti“, najavljena pre više od pola stoleća kao strateški cilj revolucije i kontinuirano ostvarivana kroz obe Jugoslavije. Onoliko koliko su u tom dugotrajnom procesu primenjivana nasilna sredstva, toliko nasilje obremenjuje i odnose među njima, pa i zajedničku državu i neposrednu „okolinu“ („slučaj Kosovo“, npr.).

Kompleksno istraživanje faktičke strukture društva, dabome, ne može da se zaustavi samo na posmatranju uloge političke vlasti u produkciji i reprodukciji društva i države, i dominacije države nad društvom, već se mora protegnuti na „paralelnu istoriju“ i na „alternativnu scenu“. Iako je, kako kaže Mirjana Gros, staljinizam izazvao gubitak istorijske svesti,¹⁰ te su mnogi aspekti političke, kulturne i socijalne istorije u kolektivnoj memoriji iskrivljeni, fragmentarni ili suspendovani, izvesni dometi književnosti, filozofije i društvenih nauka omogućuju i podstiču širenje polja proučavanja istorije.

Ako se ne može osnovano govoriti o tradiciji postojanih oblika političke demokratije, to ne znači da ne postoji tradicija borbe za političku demokratiju. U tom smislu, valja ispitati ostvareni parlamentarni sistem u Srbiji (pre svega 1903–1914), a u obe Jugoslavije ograničeni parlamentarizam 1919–1929. i pokušaje njegove obnove 1935–1941, te 1944–1949. godine, a u nekim ograničenim oblicima i kasnije (ograničeno slobodni izbori, npr.). Dok se o tome ipak ponešto već zna, jedva su nagoveštene spoznaje o ulozi građanske i seljačke levice u odgovarajućim strankama i pokretima. Sem toga, neophodno je preispitati mesto i ulogu neboljševičkih vidova socijalizma u novijoj istoriji. Nedovoljno su proučeni i omladinski pokreti, iako spadaju, uz seljačke, građanske i radničke, u najdelotvornije.

Za kulturnu istoriju posebno su značajne liberalne kritike totalitarizma i marksističke kritike staljinizma, ali i ideološki napadi na liberalizam i socijalizam, pojedinačno ili zajedno („anarholiberalizam“!), od strane različitih militantnih formacija.

Za započete rasprave o „civilnom društvu“ posebno je relevantna sudbina duhovnog i političkog pluralizma u novijoj istoriji. U tom smislu naročito su podsticajna proučavanja celovitih oblika političke demokratije (s opozicijom), kakvi su postojali u relativno najrazvijenijem obliku posleratnih godina u Beogradu,¹¹ a u manje razvijenom obliku u okviru slovenačkog OF, u okviru kojeg najveću pažnju istraživača privlači moralna kritika totalizacije ideologije i vlasti od strane Edvarda Kocbeka,¹² pesnika i političara, koji je ipak prihvatio ukidanje političkog pluralizma već početkom rata a podržao jednopartijski poredak nakon oslobodjenja.¹³ Na osnovu rezultata proučavanja pomenuta dva oblika političkog pluralizma (sa i bez institucionalizovane opozicije), osnovano se može govoriti o ukidanju institucionalnih garantija političke demokratije i obnovi moralne kritike ideološkog i političkog „monolitizma“.

Izvesni nagoveštaji uspostavljanja nekih oblika *faktičkog* političkog pluralizma u novije vreme, međutim, daleko su od bilo kakvih institucionalnih aranžmana. Oni nastaju i nestaju u zavisnosti od istrajnosti njihovih protagonista i od spremnosti „politokratije“ da ih povremeno toleriše.

Celovit uvid u realne mogućnosti uspostavljanja „civilnog društva“ zavisi, svakako, od spoznaje svih bitnih procesa u dubinskim slojevima društvene strukture, a pre svega nestajanja jednih klasa, slojeva i grupa, a nastajanja drugih, kao i promene odnosa medju njima, faktičkih i institucionalizovanih. U tome posebno mesto imaju različiti oblici vlasništva na sredstva za proizvodnju i osnove diferenciranja društvenih uloga.

Bez novih saznanja nije moguće egzaktno ustanoviti kakva je sadašnja uloga nasilnih, prinudnih i spontanih činilaca eventualne prestrukturacije „postagrarnog društva“, i u kojem bi pravcu ona tekla. U vezi s tim pažnju istraživača privlače: (1) radnički štrajkovi i izvesni nagoveštaji autonomizacije radništva (nezavisni sindikati, npr.); (2) omladinski pokreti i njihove težnje ka modernizaciji, demokratizaciji i utopijskim projektima; (3) protiv-pokreti i paradržavni „centri moći“ koji se suprotstavljaju svakom nagoveštaju promene datog stanja; (4) pokreti obespravljenih građana na Kosovu koji nastoje (javnim zborovima, demonstracijama i samoorganizovanjem) da se izbore za ljudska prava i građanske slobode; (5) inicijative grupa građana (peticije) za uspostavljanje nezavisne javnosti i pravne države (npr., zahtevi za ukidanje „verbalnog delikta“); (6) razni odbori koji uzimaju u zaštitu načela slobode i ličnosti koje su izložene represiji; (7) autonomizacija profesija, recimo, novinara koji sve više gube obeležja pripadnika propagandnog aparata; (8) inicijalne grupe za nove društvene pokrete (mirovne, ekološke, duhovne, neofemnističke i sl.); (9) razni vidovi podkulture i kontrakture i (10) pokušaji reformi „odozgo“ i „odozdo“ (ustavne promene, npr.).

Proučavanje pojava „dugog“ i „srednje dugog trajanja“ prate određeni rizici, epistemološki i egzistencijalni, ali su oni, prirodno, još veći prilikom suočavanja sa aktuelnim događajima, sa „svakidašnjim vremenom“, pogotovu kada je u znaku sve dublje krize, čije trajanje navodi na doživljaj „slepe ulice“ u kojoj su se obreli dominantni vidovi moći i vladajuća ideologija. Uz sve bojazni, strepnje i strahove, otrežnjavajuće deluje pitanje koje se sve nedvosmislenije postavlja: kakvi su izgledi za „civilni“ i demokratski rasplet krize, a koliko je realna inercija nasilnih oblika reprodukcije (retrogradne) „postagrarnog društva“ i nedemokratske države. Pre nego što se potraže valjani odgovori, neophodno je osmotriti scenu na kojoj se pitanja postavljaju.

III Scena

Razmatranje o temi kojom se ovde bavimo i samo se zbiva u odredjenom vremenu i prostoru, u svetskim, regionalnim i lokalnim relacijama i u kontekstu kulture u kojoj su delotvorne različite teorijske paradigme.

Prostor i vreme, pored ideološke manipulacije (gde se sve pojave mogu do krajnosti relativizovati i opravdati „mestom“ i „vremenom“, a naročito mistifikacijom „trenutka“) čine ipak značajnu determinantu dugotrajnih zbivanja u konkretnom društvu.

Geopolitički položaj odredjenog naroda, pa i onih naroda koji žive u Jugoslaviji, ugrađen je u njihov istorijski identitet. U odgovarajućoj literaturi sudbina „malih naroda“ privlači znatnu pažnju, bilo kada se uvlače u suparništva i sukobe „velikih sila“, bilo kada se posmatraju kao činioci istinskog pluralizma čovekovog sveta. U novijim zbivanjima, pak, posebnu pažnju privlači sudbina „malih naroda“ u srednoj i istočnoj Evropi. Njihov identitet se nalazi u izvesnom procepu između duhovne i privredne bliskosti sa zapadnom Evropom i „vezanosti“, ideološke i političke, za „prvu zemlju socijalizma“, odnosno jednu od „supersila“. (I ona sama biva prinudjena na modernizaciju – „perestrojka“.) Taj procep ih čini manje otpornim na „izazove“ modernog doba i „okoline“.

I duhovno zaledje čini, takodje, trajnu determinantu kulturne istorije naroda koji su krog duže vremensko razdoblje pripadali odredjenim velikim civilizacijama – katoličkoj, pravoslavnoj i protestantskoj, antičkoj i vizantijskoj. I ovde, kao i drugde kada je reč o različitostima, odlučno je pitanje šta odnosi prevagu: nasilna homogenizacija i konfrontacija ili civilizovana konvergencija i dijalog.

Kada probleme konkretnog društva posmatramo u svetskim, regionalnim i lokalnim okvirima, posebno je značajno kako se odvija formiranje nacija. Ono je u XIX. veku teklo, kada je reč o „malim narodima“ Balkana i srednje Evrope, kroz konfrontaciju sa svetskim silama (Austrija, Turska i Rusija, pre svega) i opredeljivanje u svetskim zbivanjima (kulturnim, političkim i privrednim). Nacije koje teže dovršenju svog formiranja ili tek nastaju u XX. veku, izgleda da se prvenstveno konfrontiraju s najbližim „malim narodima“, a oslonac traže u većim duhovnim, privrednim i političkim celinama. Takva rivalstva, podsticana ne samo od „velikih“ nego i od „vodja“ „malih“, imaju, kao najblažu posledicu, ubranu provincijalizaciju.

Pored problema koji su zajednički mnogim „malim narodima“, narodi današnje Jugoslavije imaju i neke specifične probleme pred kojima zastaje razborito rasudjivanje. Ograničimo se ovom prilikom samo na dva složena pitanja: (1) Koji su stvarni rezultati nastajanja i razvoja onih nacija koje pre nastanka Jugoslavije, prve i druge, nisu imale vlastitu suverenu državu (kako nastaju i nestaju koalicije „nacionalnih elita“, koliko su postignuti oblici državnosti iznutra demokratski i kako oni utiču na oblik zajedničke države, i kakav je stvarni smisao parole „Slaba Srbija – jaka Jugoslavija“); (2) Da li će prilikom razmatranja o ustavnim promenama doći do konvergencije demokratskih težnji u pojedinim nacijama ili će se praviti koalicije radi odbrane od demokratije?

Iako su problemi složeni i puni afektivnog naboja, intelektualci gube i poslednji oslonac samog svog postojanja ako odustanu od racionalnog diskursa u kojem se svako pitanje može racionalno postaviti i razmatrati. U protivnom, uzimaju maha iracionalne strasti razornog usmerenja, ne samo mržnja, već i strahovi od katastrofe ili takve želje u izbavljenju iz „naše sadašnje krize“ koje previdjaju puteve i sredstva (recimo: da li je moguća promena granica među državama u Evropi a posebno na Balkanu bez rata?). Pitanja moraju biti jasna, da bi i odgovori bili takvi, stoga valja izbegavati konfrontacije oko pojmova koji gube realni sadržaj.

Na duhovnoj sceni karakteristično je nestajanje tabu-tema (da li svih tabua?) i pojava novih teorijskih paradigmi, među kojima sve veću pažnju privlači ona o „civilnom društvu“.

Paradigma o „civilnom društvu“ potvrdila je svoju produktivnost naročito u ispitivanju (dis)kontinuiteta modernog društva i delotvornosti novih društvenih pokreta kao glavnih aktera proizvodnje „civilnog društva“.

Ona, pak, postaje restriktivna (s tendencijom ideologizacije) kada eliminiše druge paradigme. Tako, recimo, zalaganje za prelom u „buržoaskoj industrijskoj kulturi“ i za ukidanje „heteronomne prirode samog rada“,¹⁴ ili kada se civilno društvo posmatra kao poželjno „carstvo slobode“ u kojem „pojedinci i skupine autonomno proizvode dobra i usluge, izvan i s onu stranu državnih i tržišnih ograničenja, sami ili u slobodnoj asocijaciji s drugima“,¹⁵ ako se, istovremeno, ne uspostavi istinski dijalog sa Marxovom paradigmom o univerzalnoj ljudskoj emancipaciji i ukidanju rada (otudjene proizvodnje), može doći do pomenute redukcije i ideologizacije. Isto tako, valja ispitati stvarno značenje tvrdnje da su novi društveni pokreti protagonisti „radikalne, a ne revolucionarne“ promene¹⁶ s obzirom na pojmovno odredjenje „radikalno“ i „revolucionarno“. Slično tome, ostaje pojmovno neodređeno šta bi to bilo paradoksalno u zalaganju kritičkih marksista za političku emancipaciju,¹⁷ ako se oni svojim delom i egzistencijom zalažu za demokratiju, i kada je ne smatraju najvišim dometom čovekove slobode?

Pomenuta paradigma pogotovu je onda ograničena kada zapliva u vode optičajnih stereotipa, na primer, o harmoniji – pozitivnoj (u Sloveniji) i negativnoj (u Srbiji) – političara i „družboslovaca“ ili u uobičajena nadmetanja oko primata „nacionalnog“ i „klasnog“, a sve to bez odgovarajuće argumentacije.¹⁸

Izvesnu senku na nju baca i njena pomodna upotreba u potenciranju „narcizma malih razlika“ (Frojd), kada se „meri“ koliko je ko (milja ili inča) blizu ili daleko od Evrope.

Paradigma o „civilnom društvu“ neposredno je podsticanja za sve težnje da se društvo izmakne tutorstvu nedemokratske države, a teorijski je delotvornija od Marksove paradigme o besklasnoj ljudskoj zajednici, jer je konkretnija i bliska problemima savremenog sveta. Ipak, valja se naročito zamisliti nad tezama o faktičkom, a ne samo analitičkom razdvajanju društva od države, jer je teško zamisliti postojanje političkog pluralizma, nezavisne javnosti i pravne države¹⁹ – bez države, dabome, demokratske.

Nalazeći da je paradigma o „civilnom društvu“ višestruko produktivna kao polazište kritičkog istraživanja, ona ima i status utopije, slično paradigmi o „ljudskoj zajednici“, što je sasvim u duhu univerzalnoj kulturi primerene ideje o „pluralnosti utipija“. ²⁰ Kultura bi bila osiromašena ako bi se svela samo na pluralizam interesa, ideologija i politika. Utoliko pre što jedino scijentistički nadmen istraživač može verovati da poznaje šta je utopijsko, a šta realno. Recimo, da li je realna ili utopijska pozicija jednoga od mnogih protagonista „modernizma nerazvijenosti“ (marginalne ali istinske opozicije tiraniji), lenjingradskog radnika Vladimira Dremļuge, jednoga od šestorice demonstranata na Crvenom trgu protiv okupacije Čehoslovačke 1968. godine, koji na sudjenju kaže: „Čitavog svog svesnog života želeo sam da budem građanin – dakle neko ko dostojanstveno i mirno iznosi svoje mišljenje. Moj glas će, to znam, zvučati lažno u sveopštoj tišini, koja opstojava pod imenom ‚jednodušne podrške politici partije i vlade‘. Drago mi je što se pokazalo da ima i drugih koji žele da izraze svoj protest zajedno sa mnom. I da ih nije bilo, na Crveni trg bih išao sam.“²¹

Razborit odnos prema čoveku i njegovom svetu podrazumeva diferenciran i kritički pristup složenoj realnosti, a valja odoleti i iskušenju magije, po kojoj sama reč već izaziva i znači promenu. Ona je više nego dovoljna i okrepljujuća ako uspostavlja dijalog o granicama saznanja bilo koje pojedinačne paradigme, jer time trajnije zasniva duhovni pluralizam kao osnovni uslov svakog pluralizma i slobode.

Ako se nakon svega rečenog vratimo naslovu ovoga ogleada — „Kuda ide „postagrarno društvo“? “ — iako ostaje više otvorenih pitanja nego što ima pouzdanih odgovora, ipak bismo mogli nešto relativno pouzdano zaključiti o tome kako društvo „realnog socijalizma“ ne bi bilo tek samo „nešto drugo“.

Pre svega, „seljačka društva“ obično su nestajala kroz daleko duža vremenska razdoblja nego što se to dešava u „realnom socijalizmu“. Ali, društvo „realnog socijalizma“ ne postaje istom brzinom industrijsko društvo, već nastaje neka vrsta „interregnuma“ o kojem i govorimo kao o „postagrarnom društvu“. Ono nastaje kroz više decenija, i to dinamičnim ali neodvršenim strukturnim promenama. Indikator svojevrsnog zatvorenog kruga „neprevrele“ društvene strukture jeste to što su seljaci i glavni objekat političkog nasilja („naša kolonija“, kako su govorili boljševički prvaci na početku „prvobitne akumulacije kapitala“), i njihov pretežni subjekat (dojučerašnji seljaci kao pripadnici aparata vlasti). Najzad, svakidašnje vreme bremenito je promenama, ali nije izvesno u kojem bi pravcu one išle — ka modernizaciji, arhaizaciji ili stagnaciji i raspadanju datih oblika života.

Smer kretanja „postagrarnog društva“ neposredno zavisi od dve realne tendencije: od *inercije nasilja* (pre svega „ničim ograničene“ političke vlasti) u održanju datih oblika života i destrukciji alternative, i od *impulsa nenasilne obnove društva i uspostavljanja javne kontrole nad državom*. U okviru druge tendencije najupadljivije su (što ne znači da su jedine) dve paradigme: „civilnog društva“ i „univerzalne ljudske emancipacije“. Koja će od realnih tendencija prevagnuti u budućnosti, to zavisi od trajanja sadašnje krize i od izgleda njenog raspleta. „Naša sadašnja kriza“ je ambivalentna; ona osnažuje prvu tendenciju ukoliko više iznuruje društvo i izaziva beznadje ugroženih kojima nasilje može izgledati kao jedini „put iznavljenja“ iz nevolja (pa i način rešenja „slučaja Kosovo“), ali ona može osnažiti i drugu tendenciju, upravo sve izglednijom pretnjom razaranjem i onih civilizacijskih oblika života koliko ih uopšte još ima. Opcija je, dakle, inercija nasilja i nerazvijenosti ili modernizacija i razvoj. Odlučno pitanje *pro et contra*, jednostavno rečeno, izgleda ovako: *za ili protiv demokratije*. Centralizam ili decentralizacija, federacija ili konfederacija, unitarizam ili separatizam su ili iz pomenute opcije izvedena stvarna pitanja, ili su parole bez racionalnog (ali afektivnog) sadržaja.

Pred pomenutom opcijom nisu samo „mali narodi“ i društva „realnog socijalizma“, mada je ona za njih dramatičnija, pogotovu ukoliko nemaju koherentan i postojan model razvoja. Tek kada se dovrši tekući dugoročni svetski privredni ciklus (Konradtjev), biće izvesnije koliko će kriza potresti i najrazvijenije zemlje sveta, i da li će na njen „izazov“ biti pronadjeni adekvatni „odgovori“. Epohalno je pitanje kakve su regenerativne moći kapitalizma kao svetskog sistema, i kakvi su realni izgledi regeneracije „civilnog društva“ bez dominacije kapitalizma, a s novim horizontima čovekove slobode.

BELEŠKE:

¹ Podsticajan prilog raspravi o ovoj temi je nedavno objavljen zbornik SOCIJALISTIČNA CIVILNA DRUŽBA? (izbor i redakcija Tomaž Mastnak), KRT, Ljubljana 1986. a iste godine (novembra) u beogradskom Institutu društvenih nauka održana je diskusija o istoj temi (prilozi su objavljeni u više brojeva KNJIŽEVNIH NOVINA).

² Vidi o tome bliže: Fernand Braudel, „Historija i sociologija“, u: SOCIOLOGIJA (redaktor Georges Gurvitch), „Naprijed“, Zagreb 1966, sv. I, str. 94–110.

³ Anthony Giddens, A CONTEMPORARY CRITIQUE OF HISTORICAL MATERIALISM, Macmillan Press, London 1981, Vol. 1, p. 20.

⁴ Anthony Giddens, THE CONSTITUTION OF SOCIETY. Outline of the Theory of Structuration, Polity Press, Cambridge, Basic Blackwell, Oxford, 1986, p. 363.

⁵ Vidi o tome podrobnije: Henri Mendras, SELJAČKA DRUŠTVA. Elementi za jednu teoriju seljaštva. Prevod i predgovor Vlado Puljiz, „Globus“, Zagreb 1986, str. 12–13. U prilog tezi o „poseljačenju“ globalnog društva Mendras se oslanja na zapažanje Šćepanskog da se Poljska „poseljačila“ otkako je socijalistički režim likvidirao nekadašnje uglednike (154), a sam dodaje (takođe o Poljskoj): „Radnik je danas seljak u tvornici, građanin je seljak u gradu, a kako je armija izgubila aristokratske oficire, vojnik je seljak u uniformi“ (256).

⁶ „Mi – Srednjoevropljani, ni Zapadnjaci, ni Rusi – nikada nismo bili doista građani“, piše Djerdj Konrad, „a nećemo to nikada ni biti. Pitanje što smo, zapelo nam je ugrlu. Čak ni naš društveni položaj nije za nas karakterističan: bili dolje ili gore – na nas se stropoštava država. Na nas se uvijek stropoštala neka vlast. Na nama je uvijek bio višak pritiska, glupi je teret toliki da nam se noga naučila na posrtanje. Mi smo uvijek pisali protiv vjetrova, a nedaće tek da smo preživjeli. S nama su trgovali, o nama se sporazumjevali, nas su komadali, prodavali, bivali smo predmetom regulacionih planova i mirovnih konferencija. Iz Sarajeva je došao prvi, iz Gdanjska drugi svjetski rat. Treba pripaziti na nas. Svi smo mi zajedno – mi narodi demokrati – nerješiva otvorena pitanja, što znači da nije ni ovo, ni ono, nego nešto drugo.“ (György Konrad, „Dobro je putovati“, GORDOGAN, Zagreb, 1985, br. 17–18, str. 277).

⁷ Vidi o tome: Žak Godšo, REVOLUCIJE 1848, „Nolit“, Beograd 1987.

⁸ Razlike između različitih shvatanja komunizma i socijalizma, pa i između raznih struja u boljševizmu, pre i posle pobjede Staljinove frakcije, čine posebno složenu temu u koju se ovom prilikom ne možemo upuštati.

⁹ Recimo, srpski liberali su sredinom prošloga veka, dozivajući Miloša Obrenovića da se vrati na vlast i svrgne suparničku dinastiju i njene privrženičke, uzvikivali: „Udri Oče!“.

¹⁰ Mirjana Gross, HISTORIJSKA ZNANOST. Razvoj, oblik, smjerovi, Institut za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1976, str. 208.

¹¹ Vidi o tome: Vojislav Koštunica-Kosta Čavoški, STRANAČKI PLURALIZAM ILI MONIZAM. Društveni pokreti i promene društvenog poretka u Jugoslaviji (1944–1949), Centar za filozofiju i društvenu teoriju IDN, Beograd 1983.

¹² Vidi: KOCBEKOV ZBORNIK, „Obzorja“, Maribor 1987 (naročito priloge Spomenke Hribar, Jože Snoja, Dimitrija Rupela i Janeza Gradišnika).

¹³ Vidi o tome: Marjan Rožanc, „Esej o neobljubljenosti Slovenije, o zalezovanju Edvarda Kocbeka i o evropskem Slovencu“, PROBLEMI, Ljubljana, 1984, štev. 8, str. 55–68.

¹⁴ Jean Cohen, prilog zborniku SCD?, str. 131–133.

¹⁵ John Kean, SCD?, str. 55–56.

¹⁶ Jean Cohen, SCD?, str. 131–132.

¹⁷ Vidi predgovor Frane Adama i Darke Podmenik zborniku SCD?, str. 21.

¹⁸ Isto, str. 23–24.

¹⁹ Isto, str. 27.

²⁰ Christopher Pierson, SCD?, str. 94.

²¹ Marshall Berman, „Petrograd: modernizam nerazvijenosti“, MARKSIZAM U SVETU, Beograd, 1986, br. 10–11, str. 340.